

ŠMILAUER – TESNIÈRE – ZÁVISLOSTNÍ SYNTAX

JARMILA PANEVOVÁ – PATRICE POGNAN

ABSTRACT

Šmilauer – Tesnière – Dependency syntax

The article compares two representative approaches to the description of dependency syntax: Šmilauer's syntax for Czech (1947) and Tesnière's structural syntax focused on syntax in general (1959). Similarities and differences between the two leading representatives of modern syntax are the object of comparison. The degree of general knowledge of Tesnière's approach in the Czech environment is considered in the works of Šmilauer before Tesnière's most comprehensive work was published. Both authors use graphic means to capture the syntactic structure of a sentence, called stemmata by Tesnière. Both authors, however, differ in their conception of the central sentence pair of syntactic structure: subject and predicate. While Šmilauer considers the subject to be the basic source of agreement for the predicate, for Tesnière the subject is one of the members dependent on the verb (in the same vein as the objects or adverbials). This approach then led Tesnière to introduce the notion of verbal valency reflecting the necessary participants in the action expressed by the verb. Both authors also differ in their representation of the order of words in the graphic representation: Šmilauer respects the surface order of words in the sentence structure, while Tesnière mostly places the actants to the left of the governing verb and the circumstants to the right.

Keywords: dependency syntax; subject; predicate; stemma; graphic representation; valency

1. Úvod

V současné době se v naší a částečně i světové syntaxi používá popisu, který je pokryt názvem závislostní syntax, užívá se jak pro účely didaktické, tak pro účely formalizace a automatického zpracování jazyka. Pokládáme proto za vhodné se v rámci konference „Paměť oboru: Šmilauer – Hausenblas – Stich“ poohlédnout po jejich pramenech u nás a porovnat je se závislostní syntaxí pěstovanou jinde.

Současná česká syntax explicitně nazývaná závislostní je založena na syntaxi Šmilauerově. Vladimír Šmilauer vydal svou *Novočeskou skladbu* (dále NS) v roce 1947. Kromě komplexního pojetí větné skladby sleduje autor už zde cíle didaktické. Jakožto duší pedagog vydává také od poloviny padesátých let 20. století *Učebnici větného rozboru* (Šmilauer 1955), jejíž úpravy a reedice se objevují v osmi vydáních do šedesátých let minulého století. Aspekty didaktické jsou zde zdůrazněny ještě výrazněji.

Vzhledem k tomu, že syntax francouzského lingvisty, slavisty a germanisty Luciena Tesnière patří rovněž do paradigmatu syntaxí závislostních a že se jeho pracím věnuje

soustavná pozornost v současné syntaxi teprve v posledních několika letech, je nasnadě porovnat přístup Šmilauerův (1895–1983) a Tesnièreův (1893–1954) z hlediska dneška. Obě tyto obsáhlé syntaxe vznikaly vlastně časově paralelně, přestože základní práce Tesnièreova *Éléments de syntaxe structurale* vyšla v prvním vydání až v roce 1959 po autorově smrti péčí jeho vědeckých přátel a jeho manželky. Šmilauer nemohl tedy při vydání *Novočeské skladby* (dále NS) tuto práci znát, znal však Tesnièreovy práce předchozí. V NS v oddíle Přířadky (na s. 407) je v bibliografických odkazech citována Tesnièreova práce *Petite grammaire russe*; v *Učebnici větného rozboru* (dále UVR) uvádí Šmilauer přeložený citát z Tesnière (1953) ve znění: „Grafické znázornění vztahů má význam pro svou jednoduchost, jasnost, konkrétnost a stručnost a má význam vědecký pro svou přesnost a stručnost.“ Dodejme jen, že ani Tesnière se didaktických aspektů svého přístupu nezříká, naopak, pedagogické zásady a jejich výhody podrobně rozebírá zejména v kapitole 276 své základní práce (Tesnière1959).

2. Základní rozdíly mezi Tesnièrem a Šmilauerem

Základní rozdíl mezi oběma autory spočívá v tom, že Tesnière podává obecný model syntaxe aplikovatelný na různé jazyky, Šmilauer se vědomě omezuje na syntax češtiny.

Shoda mezi oběma autory spočívá v použití grafických prostředků pro zachycení větné stavby. Tesnière nazývá tyto reprezentace stemmaty a přiznává, že byl inspirován ruskými gramatikami ze začátku 20. století, které získal osobní koupí během své petrohradské mise ve třicátých letech (uvádí gramatiku D. N. Ušakova a dalších, připomíná i osobní kontakty s L. V. Ščerbou). Soudí však, že ruská lingvistika té doby nedocenila význam stemmatu jako přínos grafického zachycení větné stavby.

Přestože se oba autoři shodují v tom, že v grafické reprezentaci vět jsou zachyceny jako zvláštní položky (hodnoty uzlů) pouze slova autosémantická, zatímco slova synsémantická jsou součástí autosémantického ohodnocení slova, rozdíl mezi nimi spočívá v zachycení vztahu subjektu a predikátu. Zatímco Tesnière chápe subjekt jako jedno z doplnění slovesa zachycené v grafu na stejné úrovni jako ostatní slovesná doplnění (objekty, příslovecná určení), Šmilauer pokládá subjekt za zvláštní typ reprezentovaný v grafu na stejné úrovni jako predikát.

Tento rozdíl plyne podle našeho názoru jak z důvodů praktických, tak teoretických (chápání pozice syntaxe v soudobém schématu věd v Tesnièreově době). Podle Tesnière by stemma se zachycením subjektu na stejné úrovni jako predikát bylo asymetrické. U V. Šmilauera patrně převládá didaktický aspekt zdůrazňující úlohu subjektu jako zdroje shody pro predikát, i když na druhé straně je si Šmilauer vědom zvláštní povahy subjektu odrážející se v citátu z NS (s. 42): „oba členy jsou rovnocenné a navzájem se předpokládají. Shoda v predikaci není známkou závislosti, nýbrž sounáležitosti.“

Popisovaný rozdíl ovšem odráží obecnou orientaci humanitních věd v minulých stolecích. Šlo tehdy o příklon jednotlivých vědců k pojetí logickému, nebo psychologickému. Stoupenci školy logické vycházeli z aristotelovského typu gramatik, k tomuto typu patřili např. gramatici ze skupiny Port-Royal ve Francii, W. von Humboldt v Německu aj. Jejich analýza je založena na hypotéze, že věta je tvořena dvojicí subjekt – predikát. Proti této tezi se Tesnière staví velmi ostře antitezí, že „formální“ logika do lingvistiky nepatří.

Naproti tomu škola psychologická pojímá subjekt jako jeden z členů bezprostředně závislých na slovese a umožňujících konsistentně vyložit i věty bez přítomnosti subjektu, popř. s jeho nenominativním vyjádřením. Jak uvádějí Sériot (2020) a Chrakovskij (1983), objevil se popis struktury věty v podobě stemmat v ruské gramatice ještě dříve než v gramatikách ruštiny uváděných Tesnièreem (1959 v poznámce 9 kapitoly 3). Jejich autorem je A. A. Dmitrijevskij (1856–1929), středoškolský učitel v oblasti Voroněže. Dmitrijevskij uvádí, že v rámci psychologického přístupu lze dobře zachytit a vysvětlit ruské věty jako *Svetaet, Mne žal, Zapachlo djetem, Prišli Ivan s Petrom*.¹ L. Tesnière ovšem uvádí, že ruští syntaktikové, užívající v popisu stemmata, nedohlédli jejich praktičnost a nepředvídali jejich další vývoj.

3. Pojetí valence u obou autorů

U Tesnière nacházíme další zásadní princip motivující od poloviny padesátých let minulého století výzkum (slovesné) valence, nazývaný valenční syntax. O termínu valence L. Tesnière uvádí, že ho inspiroval výklad chemika F. A. Kekulého ze Stradonic (1829–1896). Tesnière užívá Kekulého formulace jako metafory, v níž se sloveso chová jako atom v chemii, a je tedy spojeno s určitým počtem účastníků, nazývaných Tesnièreem aktanty (valenční členy), viz Tesnière 1959, kapitola 48, § 1, § 4 etc.

Tesniěrův přístup je verbocentrický; větu přirovnává k dramatu, v němž je jeho jádro (sloveso) obklopeno určitým počtem účastníků, nazývaných dále jak autorem, tak potom jeho četnými následovníky aktanty. V syntaxi Vladimíra Šmilauera valenční termíny nenacházíme, jeho syntax vychází ze syntaxe tradiční, stručně nastíněné u Gebauera a Ertla (1914, 1926), i když jistý předstupeň valenční syntaxe v našem prostředí znamenalo dílo E. Paulinyho *Štruktúra slovenského slovesa* (Pauliny 1943). Z některých šmilauerových formulací jistá cesta k valenčnímu pojetí vede, a to nejen v důsledném rozlišení objektu a příslovečného určení, ale i v rozlišení příslovečných určení doplňujících (*usadili se v Čechách, choval se hrubě*) a určujících (*nadával hrubě*), NS, s. 256.

4. Zachycení slovosledu v obou koncepcích

Shoda mezi oběma autory je v zachycení závislosti ve větách jednoduchých: od slova řídicího vede hrana k jeho slovům podřízeným, umístěným hierarchicky níže. Rozdíl však spočívá ve vlivu lineárního pořadí slov ve stemmatech/grafech. Tesnière klade slova závislá na stejném stupni v podstatě tak, že aktanty umísťuje vlevo od jejich nadřízeného řídicího slova, cirkumstanty (blízké příslovečným určením) vpravo, zatímco Šmilauer dodržuje pořadí slov podle jejich lineárního výskytu ve větě.

---

¹ Otázka prvenství mezi oběma citovanými autory je v tomto kontextu podřadná. Zajímavější by byl vztah renomovaných slavistů typu Ščerby a Ušakova k Dmitrijevskému jako výraznému nositeli školy psychologické.

5. Závěr

Rozdílu mezi oběma pojetími je pochopitelně mnohem víc. Zdůraznili jsme zde rozdíly i shody zásadní. Valenční pojetí syntaxe vyznívá ve prospěch řešení Tesnièreova, pořadí elementů v grafické podobě věty (u Tesnière podle valenční povahy, u Šmilauera podle povrchového slovosledu) svědčí ve prospěch Šmilauerova řešení.

Závislostní pojetí reflektované v gramatikách formálních (viz např. Pognan 2020, 2022) a také např. v anotačních schématech (Hajič et al. 2017) nebo v modelech prezentovaných v systémech UD (Universal Dependencies, viz např. Nivre 2008, Zeman 2018) prokazují jak nosnost závislostního přístupu, tak transparentnost z hlediska větné stavby.

LITERATURA

- Dmitrijevskij, A. A. 1877. *Praktičeskije zametki o ruskom sintaksise I: Opredelenije predloženiya*, 1–15. Voroněž: Filologičeskije zapiski, Vypusk 3.
- Gebauer, J., Ertl, V. 1914, 1926. *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha: Česká grafická unie.
- Hajič, J. et al. 2017. Prague Dependency Treebank. In *Handbook on Linguistic Annotation*, ed. N. Ide a J. Pustejovsky, 555–594. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0881-2_21
- Chrakovskij, V. S. 1983. Istoki verbocentričeskoy koncepcii predloženiya v ruskom jazyke. *Voprosy jazykoznanija* 31 (3): 110–117.
- Nivre, J. 2008. Algorithms for determining incremental dependency parsing. *Computational Linguistics* 34 (4): 503–553.
- Panevová, J. 2016. Syntax Vladimíra Šmilauera včera a dnes. *Jazykovědné aktuality* 53 (1 a 2): 30–35.
- Pauliny, E. 1943. *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.
- Pognan, P. 2020. Pourquoi Tesnière est-il Tesnière? Vie, œuvre et héritage. In *Contacts linguistiques, littéraires, culturels: Cent ans d'études du français à l'Université de Ljubljana*, ed. S. Vaupot et al., 132–155. Ljubljana: Les presses universitaires de l'Université de Ljubljana, Faculté des Lettres.
- Pognan, P. 2022. Lucien Tesnière et l'École de Prague. In *L'oeuvre de Lucien Tesnière: Lectures contemporaines*, ed. F. Neveu a A. Roig, 153–173. Berlin – Boston: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110715118-009>
- Sériot, P. 2020. The Russian trail, Dmitrijevski, the little drama metaphor and dependency grammar. In *Chapters of Dependency Grammar: A Historical Survey from Antiquity to Tesnière*, ed. A. Imrenyi a N. Mazziotta, 253–276. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.212.09ser>
- Šmilauer, V. 1947. *Novočeská skladba*. Praha: Ing. Mikuta (2. vyd. Praha: SPN 1966).
- Šmilauer, V. 1955. *Učebnice větného rozboru*. Praha: SPN.
- Tesnière, L. 1934. *Petite grammaire russe*. Paris: H. Didier.
- Tesnière, L. 1953. *Esquisse d'une syntaxe structurale*. Paris: C. Klincksieck.
- Tesnière, L. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: C. Klincksieck.
- Ušakov, D. N. et al. 1929. *Učebnaja kniga po ruskomu jazyku*. Moskva – Leningrad: Gosizdat.
- Zeman, D. 2018. *The world of Tokens, Tags and Trees*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK.

prof. PhDr. Jarmila Panevová, DrSc.

Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta UK
Jarmila.Panevova@mff.cuni.cz

prof. Patrice Pognan

Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta UK
Patrice.Pognan@mff.cuni.cz